

Smalininkų miestelio gatvė, Jurbarko r.
Street in the town of Smalininkai, Jurbarkas District

Vilkyškių miestelio centrinė dalis, Pagėgių sav.
The heart of the town of Vilkyškiai, Pagėgiai Township

Canal. The nearby Elniškės Cemetery is where Bishop Vilius Gaigalaitis, a man who contributed much to the culture of the region, was reburied.

As early as 1252, a castle of the Livonian Order was erected in Klaipėda at the delta of the Danė River. Developed over the course of the centuries, this port was the most significant one along the coastline from Liepāja to Piliava. At the end of 1944, the picturesque old town of Klaipėda suffered major damage but was later partially rebuilt. The city has witnessed the lives of many outstanding figures of Lithuania Minor as well as dramatic historical events. From 1920 to 1939, Klaipėda was the centre of the autonomous region of Klaipėda. The Museum of Lithuania Minor displays the abundance of ethnographic material of the region.

To the north along the seacoast, one can visit the farmsteads of the Karklė (Karklininkai) fishermen's village, while Nemirseta, with a border post and summer houses, was the northernmost settlement of Lithuania Minor.

The modern settlements of the Curonian Spit still have ancient farmsteads of the so-called dwellers of the dunes, who spoke the Curonian dialect, and local museums have preserved traces of their unique lifestyle. Local fishmongers who sailed both the sea and the lagoon fought endless battles with the shifting sand. The Nida Cemetery displays a collection of ancient grave poles, called krikštai, reconstructed by the artist Eduardas Jonušas. Above the cemetery on a dune, one can visit the spectacular house of the famous writer Thomas Mann built in the style of pre-war architecture. Juodkrantė and other settlements have preserved decorative villas dating back to the 19th century. Monuments in Pervalka and Juodkrantė dedicated to Liudvikas Rėza are a tribute to this famous son of Lithuania Minor, and the monument to David Gottlieb and Georg David Kuwert in Nida has been erected in the memory of those who planted trees to tame the sand of the dunes.

The fragments of the cultural heritage of Lithuania Minor reflect the traces of the unique lifestyle and regional culture of the Baltic ethno-culture that was transplanted into another area of European civilization and practically exterminated after 1944.

Written by Dr. Martynas Purvinas
Photos Sigitas Gaudėža

KULTŪROS PAVELDO DEPARTAMENTAS

MAŽOSIOS LIETUVOS KULTŪROS PAVELDAS THE CULTURAL HERITAGE OF LITHUANIA MINOR

Priekulės miestelio mūriniai namai
Stone buildings in town of Priekulė

MAŽOSIOS LIETUVOS KULTŪROS PAVELDAS

Nemuno žemupyje ir Priegliaus upės baseine buvusio etnokultūrinio regiono paveldo savitumą lėmė jo istorinė raida ir gamtinė aplinka. Nuo seniausių laikų Baltijos pajūryje lankydavosi ateiviai iš tolimųjų kraštų (romėnai, vikingai, Vakarų šalių pirkliai), XIII a. kraštą pradėjo kolonizuoti germaniški karingųjų vienuolių ordinai. 1422 m. Melno sutartimi, sudaryta tarp Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (LDK) ir Kryžiuočių ordino, buvo nustatyta valstybės siena, išlikusi net pusę tūkstantmečio (tos vienos stabiliausių Europoje ribos likučiai – įdomi istorinė vertybė).

Tada, įsigalėjus ilgaamžei taikai, Nemunu ir jo atšakomis per Karaliaučiaus, Klaipėdos, Piliavos uostas imta eksportuoti LDK prekes į Vakarų Europą, dėl to prasidėjo ekonominis valstybės klestėjimas. 1525 m. Žygimanto Senojo sūnėnas kunigaikštis Albrechtas sunaikino Kryžiuočių ordino valstybę ir jos vietoje įkūrė pasaulietinę Prūsijos kunigaikštystę, kurios valstybine religija tapo liuteronybė. Pačioje Mažojoje Lietuvoje (lietuvininkų gyventame plote Nemuno žemupyje ir Priegliaus upės baseine) klostėsi savita baltiškosios etninės kultūros atmaina. Įdomių jos pėdsakų yra išlikę Klaipėdos krašte – Mažosios Lietuvos šiaurinėje dalyje, po Pirmojo pasaulinio karo atskirtoje nuo Vokietijos ir 1923 m. prijungtoje prie Lietuvos Respublikos, bet, deja, nuo 1944 m. patyrusioje sovietinį etnocidą, dėl kurio senųjų gyventojų beveik neliko.

Panemunių plentu važiuojant nuo Kauno pusės, už Šventosios upelio – ilgaamžės valstybių ribos yra įvažiuojama į praeityje garsėjusį pasienio miestelį Smalininkus. Čia tebestovi muitinių ir pasieniečių pastatai, tebėra didžiausias Nemuno žemupyje žiemos uostas, buvusio siaurojo geležinkelio pėdsakai. Čia būdavo tikrinami iš Didžiosios Lietuvos atplukdyti ar vežimais atvežti kroviniai.

Sraunus Viešvilės upelis prieš kelis šimtmečius paskatino čia įkurti reikšmingą pramonės centrą, taip pat pavadintą Viešvile. Prie keleto užtvankų su vandens jėgainėmis stovėjo geležies kalykla, popieriaus fabrikas ir keletas malūnų. Raudonplyčiame valsčiaus teismo pastate būdavo sprendžiami apylinkių gyventojų ginčai.

Už Jūros upės stovi Vilkyškių miestelis, kuriame dar XVI a. viduryje buvo pastatyta bažnyčia, veikė mokykla. Čia yra įdomių dvaro sodybos fragmentų, senosios kapinės su būdingais antkapiniais paminklais, tradicinių sodybų su senaisiais pastatais fragmentų, prieškariniu statyta sūrinė (apylinkėse nuo XIX a. gamintas garsusis Tilžės sūris). Jūros pakrantėmis driekiasi visa virtinė skalvių piliakalnių.

Piečiau Vilkyškių panemunėje stūkso Šereitlaukio piliakalnis, iš kur buvo kontroliuojama laivyba trijų svarbių upių (Nemuno, Jūros ir Šešupės) santakoje. Aptiktos senovinių gyvenviečių liekanos rodo praeityje čia buvus svarbų prekybos ir amatų centrą. Yra išlikusios krašte didžiausio Šereitlaukio dvaro sodybos dalys, įspūdinga 2,5 km ilgio alėja, vedanti į Koplyčkalnį.

Bitėnus – žvejų ir laukininkų (žemdirbių) kaimą, svarbią laivų priplauką išgarsino čia 1889–1912 m. veikusi Martyno Jankaus spaustuvė. Kitapus Nemuno matomi Ragainės (dabar Nemanas) ir Tilžės (dabar Sovetskask) miestai – ilgaamžiai lietuviškosios kultūros centrai, kur 1863–1904 m. spausdinti leidiniai Didžiajai Lietuvai. Greta stūkso legendinis Rambyno šventkalnis, netoliese atgaivintos Bitėnų–Rambyno kapinaitės įrengiamas Mažosios Lietuvos panteonas, čia yra perlaidoti žymūs krašto veikėjai, po 1944 m. mirę emigracijoje.

Pagėgiai įdomūs kaip 1920 m. ties geležinkelių mazgu įkurtas naujos apskrities centras, kur prieškariniu statyta daug vaizdingų pastatų (pavyzdžiui, paplentėje stovintis tautinės architektūros pavyzdys – buvusi Kristijono Donelaičio gimnazija, 1930 m. suprojektuota Adomo Brako ir K. Maksvitaičio).

Nuo Stoniškių kelias šiaurės link veda į Katyčius – būdingą pasienio laukininkų miestelį su restauruota bažnyčia, įprasta turgaus aikštė, prekybos eilių vaizdingu pastatu. Per netolimą muitinę ties Degučiais čia atvykdavo prekyautojai iš Žemaitijos, vietos žmonės lankydavosi tenykščiuose turguose.

Iš senos prekyvietės prie Šyšos upės XIX a. pabaigoje išaugo Šilutės miestas – reikšmingas pramonės ir prekybos centras, turėjęs dujų fabriką. Krašto kultūrai daug nusipelnė Šilutės dvaro savininkas Hugo Scheu – kraštotyrininkas ir kolekcininkas, sukaupęs vertingus tautodailės dirbinių ir kitus rinkinius, dabar rodomus vietos muziejuje. Netolimas Macikų dvaras – rašytojo Hermanno Sudermanno gimtinė.

Daug šimtmečių svarbiausias Nemuno deltos administracinis ir prekybos centras buvo Rusnė, vadinta „žvejų sostine“. Salynė tarp Skirvytės ir Atmatos upių įsikūrusiame bažnytikajame yra išlikę daug būdingų medinių pastatų (čia buvo svarbus medienos pramonės centras su daugeliu lentpjūvių, iš Nemuno baseino atplukdytų sielių prielaukomis). Restauruota Rusnės bažnyčia (veikusi nuo XV a.), etnografinėje Valerijos ir Kazimiero Banių sodyboje eksponuojama senoji vietos gyventojų butis. Gretimuose Skirvytėlės, Šyškrančės ir Pakalnės kaimuose dar esama tradicinių sodybų ir pastatų, pylimais saugomų nuo kasmetinių potvynių.

Nemuno deltos užliejamuose platuose praeityje gyveno pievininkai, vertęsi šienavimu, didžiųjų Aukštumos, Rūpalkvių ir Medžioklės pelkių pakraščiuose gyveno pelkininkai, durpynuose auginę bulves ir daržoves. Žvejai iš paupių plaukdavo žvejoti į kaimams paskirstytas Kuršių marias. Ištiesintu Minijos žemupiu ir Karaliaus Vilhelmo (Klaipėdos) kanalu mediena bei kitos prekės iš Nemuno baseino plukdytos į Klaipėdą.

Praeityje gausybei laivų kelių rodė Uostadvario ir Ventės švyturiai – yra išlikę senieji jų statiniai. Ventėje (kur marių iškyšulyje, rage, stovėjo senovinė pilis ir bažnyčia) tebeveikia prieškarium įkurta paukščių žiedavimo stotis. Netoliese buvusiam Muižės dvare 1821–1865 m. gyveno garsusis kraštotyrininkas ir marių prievaizdas Wilhelmas Ernstas Beerbohmas.

Pamario žvejų centre Kintuose tebestovi XVIII a. pradžioje statyta bažnyčia, restauruotoje senos mokyklos sodyboje veikia Vydūno muziejus, yra išlikę vaizdingų pastatų.

Priekulėje, senosios prekybos centre, yra išlikę centrinė miestelio dalis su vaizdingais mūriniais pastatais, buvusios turgaus aikštės, riteriškojo dvaro sodybos dalys, stovi memorialai sovietiniu laikotarpiu nugriautai bažnyčiai ir rašytojai levi Simonaitytei (čia veikia ir jos muziejus). Vakarinis plentas veda į senąją žvejų gyvenvietę Dreverną Kuršių marių pakrantėje ir prie Klaipėdos kanalo. Netolimoje Elniškės kapinaitėse yra perlaidotas krašto kultūros veikėjas vyskupas Vilius Gaigalaitis.

Klaipėdoje prie Danės upės žiočių dar 1252 m. buvo pastatyta Livonijos ordino pilis. Per šimtmečius plėstas uostas buvo svarbiausias ilgame pajūrio ruože tarp Liepojos ir Piliavos. Vaizdingas Klaipėdos senamiestis nuo 1944 m. pabaigos patyrė daug netekčių, vėliau jis buvo iš dalies atkuriamas. Miestas buvo susijęs su daugelio Mažosios Lietuvos veikėjų gyvenimu, krašto įvykiais, čia 1920–1939 m. veikė autonominio Klaipėdos krašto centras. Gausi kraštotyrinė medžiaga dabar eksponuojama Mažosios Lietuvos istorijos muziejuje.

Šiauriau Klaipėdos pajūriu driekiasi Karklės (Karklininkų) kaimo žvejų sodybos. Nemirseta buvo šiauriausia Mažosios Lietuvos gyvenvietė, čia buvo pasienio muitinė ir poilsiautojų pastatų.

Modernizuotose Kuršių nerijos gyvenvietėse yra išlikę senųjų kopininkų (kalbėjusių kuršininkų tarne) senų sodybų, vietos muziejuose eksponuojami jų itin savitos tradicinės buties pėdsakai. Čia gyveno mariose ir jūroje žvejoję žuvininkai, ilgai kovoję su vėjo pustomu smėliu. Nidos kapinaitėse dailininkas Eduardas Jonušas atkūrė senovinių medinių antkapinių paminklų krikštų rinkinį. Prieškariu tautinės architektūros stiliumi ten buvo pastatytas žymaus rašytojo Thomo Manno vaizdingas namelis ant kopos.

Juodkrantėje ir kitur yra išlikę puošnių medinių vilų (čia poilsiauta dar XIX a.). Pervalkoje ir Juodkrantėje paminklai mena žymų kraštiečių Liudviką Rėzą, Nidoje – kopų želdintojus Davidą Gottliebą ir Georgą Davidą Kuwertus.

Mažosios Lietuvos kultūros paveldo fragmentai – tai kitame Europos civilizacijos areale atsідūrusios baltiškosios etnokultūrinės grupės (po 1944 m. iš tiesų sunaikintos) savitos gyvenenos ir regioninės kultūros pėdsakai.

**Teksto autorius Dr. Martynas Purvinas
Fotografą Sigitas Gaudėža**

Buvusi K. Donelaičio gimnazija, Pagėgiai
Former K. Donelaičio Gymnasium in Pagėgiai

Mediniai namai Neringos gatvėje, Rusnė
Wooden houses on Neringa Street in Rusnė

THE CULTURAL HERITAGE OF LITHUANIA MINOR

The peculiarities of the ethno-cultural region that once occupied the Nemunas Delta and the Prieglius River Basin have been determined by its historical development and natural environment. From times immemorial, visitors from far away lands (Romans, Vikings, Western merchants) found their way to the seashore of the Baltic, and beginning in the 13th century this region was raided by German militant religious orders in an attempt to colonise it. According to the Meln Treaty of 1422, concluded between the Grand Duchy of Lithuania and the Order of the Cross, a border which had survived as long as half a millennium was defined. (The remains of one of the most stable European boundaries has a very peculiar historical value.)

After that time under conditions of long-lasting peace, the Grand Duchy of Lithuania began exporting its goods to Western Europe along the Nemunas and its tributaries, via the ports of Königsberg, Klaipėda and Piliava, which contributed to the flourishing economy of the state. In 1525 the nephew of Sigismund the Old, Duke Albrecht, abolished the state of the Order of the Cross and established in its place the secular Duchy of Prussia with Lutheranism as the state religion. A peculiar branch of Baltic ethnic culture was developed in Lithuania Minor, which comprised the territory of the Nemunas Delta and the Prieglius River Basin inhabited by people of Lithuanian origin called *Lietuvininkai*.

Characteristic traces of this culture have survived in the Klaipėda region—the northern part of Lithuania Minor which was separated from Germany after World War I and in 1923 attached to the Republic of Lithuania and which unfortunately after 1944 suffered major ethnic extermination by the Soviets to the extent that almost no original population survived.

Following the road along the Nemunas River from Vilnius and Kaunas, the former rather significant border town of Smalininkai is located just beyond the Šventoji River, which for centuries was the border between the two states. It still has surviving customs and border patrol buildings, as well as the largest winter port in the Nemunas Delta and traces of a former narrow-gauge railway. This was the check point for all cargo shipped from Lithuania Major by ships or carriages.

The rapid Viešvilė Creek a few centuries ago facilitated the development of a significant industrial centre, also named Viešvilė, with an iron forge, paper mill, and several other mills located at a couple of dams with hydro-power stations. A red-brick building was the seat of the district court, where disputes of the local population were settled.

Beyond the Jūra River, there is a small town called Vilkyškiai with a church, which also operated a school, dating back as far as the middle of the 16th century. One can find here the peculiar remains of a rural estate, an old cemetery with typical tombstones, traditional farmsteads with the fragments of old buildings, and a pre-war cheese factory: since the 19th century the area has been known for its famous Tilžė cheese. The Jūra River banks are rich with mounds once built by the Skalviai, an ancient Baltic tribe.

To the south from Vilkyškiai along the Nemunas River, there is the Šereitlaukis Mound, which in the past served as the base for controlling navigation at the confluence of three major rivers: the Nemunas, Jūra, and Šešupė. The fact that this place in the past was a significant centre of trade and crafts has been proven by archaeological finds of the remains of ancient settlements. Parts of the largest of the regional rural estates, Šereitlaukis, as well as the 2.5-kilometre-long boulevard leading to Kopyčkalnis, have survived to this day.

Bitėnai, a fishermen and farmer's village with an important ship dock was made famous by a printing house owned by Martynas Jankus, which operated there from 1889 through 1912. Across the Nemunas

one could find two towns — Ragainė (present-day Neman) and Tilžė (present-day Sovietsk) — which for centuries were centres of Lithuanian culture and were the places that publications for Lithuania Major were printed during the period from 1863 to 1904. The sacred hill of Rambynas with its myths and legends is located nearby, as is the newly revived Bitėnai-Rambynas Cemetery where the pantheon of Lithuania Minor has been founded with the reburials of the most significant people of the region who died in emigration after 1944.

Another town, Pagėgiai, is peculiar as a new county centre built in 1920 at a railway junction with numerous picturesque pre-war buildings, such as the former Kristijonas. Donelaitis Gymnasium located along the road. Designed in 1930 by Adomas Brakas and K. Maksvitaitis, it is a fine specimen of national architecture.

From Stoniškiai, the road turns towards the north and leads us to Katyčiai. A typical border settlement inhabited by farmers, it features a restored church, typical market square, and picturesque row of commercial buildings. The Degučiai customs checkpoint not far from the town served as a crossing point for merchants from Žemaitija to get to the local market and for local folks to visit markets across the border.

In the late 19th century, the town of Šilutė developed from an old marketplace and became a significant industrial and commercial centre with a gas plant. Hugo Scheu, the owner of the Šilutė estate and a collector and ethnographer, contributed much to the culture of the region; he has left a valuable collection of folk art, now displayed in the local museum. The nearby Macikai estate is the birthplace of the writer Hermann Sudermann.

Rusnė, dubbed the fishermen's capital, was the most important administrative and commercial centre of the Nemunas Delta. The village with a church located on one of the isles between the Skirvytė and Atmata rivers has retained many of its typical wooden houses. This place was an important centre for the timber industry, with numerous sawmills and piers for logs rafted from the Nemunas River Basin. The 15th century church in Rusnė has been restored, and an exposition of the old lifestyle of the local population has been opened on the ethnographical farmstead of Valerija and Kazimieras Banys. In the nearby villages of Skirvytėlė, Šyškrančė and Pakalnė one can find surviving traditional farmsteads and houses that have been protected from annual floods by dykes.

The flood plains of the Nemunas Delta in the past were inhabited by so-called fielders, whose main means of living was making hay. The edges of the great marshes of Aukštumala, Rūpalkviai and Medžioklė were inhabited by so-called swampers who grew potatoes and other vegetables in the turf. Fishermen from the settlements along the river banks went fishing in the Curonian Lagoon, the waters of which had been divided among the villages around the coastline. The straightened Minija Delta and the King Wilhelm (Klaipėda) Canal were used for rafting logs and shipping goods from the Nemunas River Basin to Klaipėda.

The lively navigation of the past was guided by the two lighthouses of Uostadvaris and Ventė; these old buildings have survived to this day. A pre-war bird-banding station still operates in the Ventė Cape, where once stood an ancient castle and a church. From 1821 to 1865 the famous ethnographer and keeper of the lagoon, Wilhelm Ernst Berebohm, lived in the nearby estate of Muižė.

The lagoon fishing centre Kintai can boast of its extant early 18th century church, and other picturesque houses, and the Vydūnas museum is located in a restored farmstead of an old school. The old trading centre Priekulė has maintained its historical downtown with old brick houses, parts of the former market square and an estate of a knight, a memorial to a church demolished by the Soviets, and a monument to the writer Ieva Simonaitytė and her museum. The western road leads us to the ancient fishermen's settlement of Dreverna on the coast of the Curonian Lagoon and the Klaipėda